KIMYOVIY VA BIOLOGIK QUROLNI TAQIQLASH KONVENSIYALARI VERIFIKATSIYA MEXANIZMLARINING QIYOSIY-HUQUQIY TAHLILI

Payziyev Javlonbek
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
«Xalqaro huquq» fakulteti magistranti
e-mail: javlonbekpayziyev@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22093619

Annotatsiya. Mazkur maqolada ommaviy qirg‘in qurolini taqiqlovchi ikki asosiy xalqaro shartnoma Kimyoviy qurolni taqiqlash to‘g‘risidagi Konvensiya (KQK) va Biologik qurolni taqiqlash to‘g‘risidagi Konvensiya (BQK) verifikatsiya va nazorat mexanizmlarining qiyosiy-huquqiy tahlili amalga oshiriladi. Muallif ikki rejim o‘rtasidagi institutsional, normativ va amaliy asimmetriyani oltita mezon asosida o‘rganib, uning obyektiv-texnik hamda siyosiy sabablarini aniqlaydi. Suriya bo‘yicha 2013–2026-yillardagi amaliyot misolida verifikatsiyaning atributsiya va davlat javobgarligini yuzaga keltirishdagi hal qiluvchi roli ko‘rsatiladi. Yakunda BQK verifikatsiyasini bosqichma-bosqich shakllantirish bo‘yicha huquqiy takliflar ilgari suriladi.
Kalit so‘zlar: kimyoviy qurol, biologik qurol, KQK, BQK, KQT, verifikatsiya, ishonchni mustahkamlovchi choralar, atributsiya, davlat javobgarligi, qurolsizlanish huquqi, ikki maqsadli texnologiyalar.

Аннотация. В статье проводится сравнительно-правовой анализ механизмов верификации и контроля двух основных международных договоров, запрещающих оружие массового уничтожения, — Конвенции о запрещении химического оружия (КЗХО) и Конвенции о запрещении биологического и токсинного оружия (КБТО). Автор исследует институциональную, нормативную и практическую асимметрию между двумя режимами по шести критериям и выявляет её объективно-технические и политические причины. На примере сирийского досье 2013–2026 годов показана определяющая роль верификации в установлении атрибуции и ответственности государства. В заключение выдвигаются правовые предложения по поэтапному формированию механизма верификации КБТО.
Ключевые слова: химическое оружие, биологическое оружие, КЗХО, КБТО, ОЗХО, верификация, меры укрепления доверия, атрибуция, ответственность государств, право разоружения, технологии двойного назначения.

Abstract. This article offers a comparative legal analysis of the verification and control mechanisms of the two principal treaties prohibiting weapons of mass destruction — the Chemical Weapons Convention (CWC) and the Biological Weapons Convention (BWC). Applying six analytical criteria, the author examines the institutional, normative and practical asymmetry between the two regimes and identifies both its objective-technical and political causes. Drawing on the Syrian file of 2013–2026, the article demonstrates the decisive role of verification in establishing attribution and state responsibility. It concludes with legal proposals for the incremental construction of a BWC verification mechanism.
Keywords: chemical weapons, biological weapons, CWC, BWC, OPCW, verification, confidence-building measures, attribution, state responsibility, disarmament law, dual-use technologies.

Kirish

Ommaviy qirg‘in qurolini xalqaro-huquqiy taqiqlash tizimi bir asrdan ortiq tarixga ega. 1925-yilgi Jeneva Protokoli bug‘lovchi, zaharli gazlar va bakteriologik usullardan urushda foydalanishni taqiqlagan bo‘lsa-da[1], u faqat qo‘llashga qaratilgan bo‘lib, ishlab chiqarish va zaxiralashni qamrab olmagan hamda tekshiruv mexanizmiga ega bo‘lmagan edi. Ushbu bo‘shliq keyinchalik ikkita mustaqil konvensiya bilan to‘ldirildi: 1972-yilda Biologik qurolni taqiqlash to‘g‘risidagi Konvensiya (BQK)[2] va 1993-yilda Kimyoviy qurolni taqiqlash to‘g‘risidagi Konvensiya (KQK)[3] qabul qilindi.

Ikkala hujjat ham bir xil oliy maqsadga ya'ni ommaviy qirg‘in qurolining muayyan turini butunlay va abadiy taqiqlashga — xizmat qiladi. Qizig‘i shundaki, ular taqiq doirasini ham bir xil huquqiy uslub — umumiy maqsad mezoni (general purpose criterion) orqali belgilaydi: tinch maqsadlar bilan asoslanmagan har qanday turdagi va miqdordagi agent taqiqlangan hisoblanadi[4]. Shunga qaramay, ushbu ikki rejimning huquqiy taqdiri tubdan farqli bo‘lib chiqdi. KQK bugungi kunda ommaviy qirg‘in qurolining butun bir sinfini haqiqatda yo‘q qilgan yagona shartnoma sifatida e’tirof etiladi; BQK esa yarim asrdan ortiq vaqt davomida rioya etilishini tekshirish vositasidan mahrum bo‘lib qolmoqda.

Mazkur tafovut zamonaviy qurolsizlanish huquqidagi eng chuqur paradokslardan biridir va uni verifikatsiya asimmetriyasi deb atash mumkin. Ushbu maqolaning maqsadi ikki rejim verifikatsiya mexanizmlarini izchil mezonlar asosida qiyosiy tahlil qilish, asimmetriyaning haqiqiy sabablarini aniqlash hamda uni bartaraf etishning huquqiy jihatdan amalga oshiriladigan yo‘llarini asoslashdan iborat. Tadqiqot dolzarbligi 2026-yilda BQKni kuchaytirish bo‘yicha Ishchi guruh muzokaralarining hal qiluvchi bosqichga kirgani hamda Suriya kimyoviy qurol dosyesining yangi bosqichga o‘tgani bilan ham belgilanadi.

1. Qiyosiy tahlilning mezonlari

Ikki rejimni ilmiy asosda taqqoslash uchun aniq mezonlar tizimi zarur. Mazkur tahlilda quyidagi oltita mezon qo‘llanadi: birinchidan, *institutsional asos* — verifikatsiyani amalga oshiruvchi mustaqil xalqaro tashkilotning mavjudligi; ikkinchidan, *normativ poydevor* — verifikatsiya majburiyatlarining yuridik mustahkamlanganlik darajasi; uchinchidan, *verifikatsiya turlari* va ularning intruzivlik darajasi; to‘rtinchidan, *texnik-ilmiy amalga oshirilish imkoniyati*; beshinchidan, *siyosiy maqbullik*; oltinchidan, *amaliy samaradorlik*, ya’ni mexanizmning buzilishlarni haqiqatda aniqlash qobiliyati.

Bunda ikkita metodologik ehtiyotkorlik zarur. Birinchidan, KQK va BQKni mutlaqo bir xil o‘lchov bilan baholash xato bo‘ladi, chunki kimyoviy va biologik agentlarning moddiy tabiati tubdan farq qiladi; shu bois tafovutni shunchaki BQKning «qoloqligi» sifatida talqin qilish noto‘g‘ri. Ikkinchidan, hozirgi standartlarni o‘tmishdagi muzokaralarga tatbiq etish anaxronistik xulosalarga olib keladi. Shuning uchun quyida ikki rejim ham normativ, ham tarixiy-muzokara, ham amaliy samaradorlik jihatidan ko‘rib chiqiladi.

2. Institutsional asimmetriya: KQT va ISU

[1]Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare. Geneva, 17 June 1925. LNTS, vol. 94, p. 65.

[2]Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, 10 April 1972, UNTS vol. 1015, p. 163. I modda.

[3]Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction, 13 January 1993, UNTS vol. 1974, p. 45. II modda, 1-band.

[4]Krutzsch W., Myjer E., Trapp R. (eds.). The Chemical Weapons Convention: A Commentary. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Ikki rejim o‘rtasidagi eng ko‘zga ko‘rinarli farq institutsional darajada namoyon bo‘ladi. KQK o‘zining VIII moddasi asosida Kimyoviy qurolni taqiqlash tashkilotini (KQT) ta’sis etdi[5] — doimiy byudjetga, mustaqil professional inspektorlar korpusiga va ixtisoslashgan ilmiy apparatga ega to‘laqonli xalqaro tashkilot. KQT uch organ orqali ishlaydi: barcha ishtirokchi davlatlarni qamrab oluvchi Davlat-Tomonlar Konferensiyasi; qirq bir a’zodan iborat Ijroiya Kengashi; va kundalik verifikatsiyani amalda yurituvchi Texnik kotibiyat. Gaagadagi Texnik kotibiyatning eng yirik bo‘linmasi — Inspeksiya bo‘limi bo‘lib, 2023-yilda tashkilotning ilmiy-analitik salohiyatini kuchaytirish maqsadida Kimyo va texnologiya markazi (ChemTech Centre) ochildi. Bugungi kunda KQK 193 ta davlatni birlashtiradi[6] va tashkilot 2013-yilda Nobel tinchlik mukofotiga sazovor bo‘lgan.

BQKning institutsional manzarasi esa butunlay teskari. Konvensiya 1975-yilda kuchga kirganidan keyin o‘ttiz yildan ortiq vaqt davomida uning ortida hech qanday verifikatsiya organi yoki doimiy kotibiyat turmadi bu hol doktrinada institutsional bo‘shliq (institutional deficit) deb ataladi. Faqat 2006-yilda, oltinchi Qayta ko‘rib chiqish konferensiyasida, Jenevadagi BMT Qurolsizlanish ishlari boshqarmasi tarkibida dastlab uch nafar doimiy xodimdan iborat Amalga oshirishni qo‘llab-quvvatlash bo‘limi (Implementation Support Unit, ISU) ta’sis etildi[7]. Biroq ISU mandati sof ma’muriy-texnik vazifalar bilan cheklangan: u uchrashuvlarni tashkil etadi, hujjatlarni to‘playdi va universallashtirishga ko‘maklashadi — ammo inspeksiya o‘tkazish, namuna olish yoki rioyani mustaqil baholash vakolatiga umuman ega emas[8]. Boshqacha aytganda, KQT — verifikatsiyani amalga oshiruvchi institut, ISU esa verifikatsiya vakolatidan mahrum ramziy kotibiyatdir.

3. Normativ asimmetriya: Verifikatsiya ilovasi va ishonchni mustahkamlovchi choralar

Normativ darajada ham tafovut keskin. KQK batafsil Verifikatsiya ilovasi orqali aniq va yuridik majburiy majburiyatlarni belgilaydi: III moddaga ko‘ra dastlabki va yillik deklaratsiyalar taqdim etish, IV va V moddalarga ko‘ra kimyoviy qurol hamda ishlab chiqarish obyektlarini belgilangan muddatlarda yo‘q qilish, VI moddaga ko‘ra esa sanoat verifikatsiyasiga rozilik berish[9]. Bu majburiyatlarning bajarilishi muntazam tekshiriladi va buzilishi aniq huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

BQKda esa verifikatsiyaga oid biron-bir modda umuman mavjud emas. Konvensiyaning V moddasi davlatlar o‘rtasidagi maslahatlashuvni, VI moddasi esa BMT Xavfsizlik Kengashiga shikoyat berish imkoniyatini nazarda tutadi[10], biroq bularning hech biri mustaqil texnik tekshiruv mexanizmini tashkil etmaydi. Shu sababli BQK rejimi shaffoflikni ta’minlash uchun ishonchni mustahkamlovchi choralar (Confidence-Building Measures, CBM) tizimiga tayanadi. Bu tizim 1986-yilgi ikkinchi Qayta ko‘rib chiqish konferensiyasi qarori asosida joriy etilib, 1991-yilda sezilarli kengaytirildi[11]: a’zo davlatlar har yili 15-aprelga qadar yettita shakl bo‘yicha — yuqori bioxavfsizlik darajasidagi laboratoriyalar, yuqumli kasalliklarning g‘ayrioddiy avj olishi, milliy biohimoya dasturlari va o‘tmishdagi hujumkor dasturlar to‘g‘risida — ma’lumot taqdim etishi kutiladi.

---

[5]KQK, VIII modda.

[6]OPCW. Member States. 193 ishtirokchi davlat. https://www.opcw.org/about-us/member-states

[7]Sixth Review Conference of the States Parties to the BWC. Final Document. BWC/CONF.VI/6, Geneva, 2006.

[8]Sims N. The Evolution of Biological Disarmament. SIPRI Chemical & Biological Warfare Studies. Oxford: Oxford University Press, 2001.

[9]KQK, III, IV, V va VI moddalari hamda Verifikatsiya bo‘yicha ilova (Verification Annex).

[10]BQK, V va VI moddalari.

[11]Second Review Conference of the States Parties to the BWC. Final Declaration. BWC/CONF.II/13, Geneva, 1986; Third Review Conference. BWC/CONF.III/23, Geneva, 1991.

CBM tizimining ikki tub kamchiligi bor. Birinchidan, bu choralar yuridik emas, balki siyosiy majburiyat xarakteriga ega bo‘lib, ularni bajarmaslik hech qanday huquqiy oqibat keltirib chiqarmaydi. Ikkinchidan, ishtirok darajasi past: a’zo davlatlarning yarmidan ko‘pi muntazam hisobot bermaydi, ularning salmoqli qismi esa umuman biron marta deklaratsiya taqdim etmagan[12]. Qiyos uchun, KQKdagi deklaratsiyalar yuridik majburiy bo‘lib, ularning ayrimlari avtomatik tarzda joyida o‘tkaziladigan inspeksiyani keltirib chiqaradi. Shunday qilib, bir xil huquqiy uslub — umumiy maqsad mezoni — KQKda qat’iy verifikatsiya bilan mustahkamlangan bo‘lsa, BQKda deklarativ majburiyat bo‘lib qolmoqda.

4. Verifikatsiya turlari va amaliy sinov: Suriya keysi

KQK kamida uch turdagi tekshiruvni nazarda tutadi. Birinchidan, deklaratsiya qilingan obyektlarning muntazam inspeksiyasi. Ikkinchidan, Konvensiyaning eng kuchli vositasi — shikoyat inspeksiyasi (challenge inspection, IX modda), unga ko‘ra har qanday ishtirokchi davlat boshqa davlatning istalgan obyektini, istalgan vaqtda, rad etish huquqisiz tekshirishni talab qilishi mumkin[13]; suiiste’molning oldini olish uchun Ijroiya Kengashi uchdan to‘rt ovoz ko‘pchiligi bilan inspeksiyani to‘xtata oladi. Shunisi diqqatga sazovorki, ushbu mexanizm Konvensiya tarixida hali birorta marta rasman qo‘llanilmagan — bu uning siyosiy jihatdan o‘ta sezgir ekanini ko‘rsatadi. Uchinchidan, kimyoviy qurol qo‘llanilgani da’vo qilingan hollarni tekshirish mexanizmi mavjud bo‘lib, Suriya bo‘yicha tashkil etilgan Faktlarni aniqlash missiyasi (FFM) va Tergov va identifikatsiya guruhi (IIT) buning amaliy ifodasidir.

Suriya keysi verifikatsiyaning huquqiy qiymatini eng yaqqol namoyon etadi. Suriya 2013-yilda xalqaro bosim ostida Konvensiyaga qo‘shildi va bu jarayon KQT Ijroiya Kengashi qarori hamda BMT Xavfsizlik Kengashining 2118-rezolyutsiyasi bilan mustahkamlandi[14]. Keyinchalik IIT o‘z hisobotlarida muayyan hujumlar uchun javobgarlikni aniq subyektlarga yukladi. 2026-yil 22-yanvarda e’lon qilingan beshinchi hisobot 2016-yil 1-oktabrda Kafr Zeyta shahrida sodir etilgan hujum uchun Suriya harbiy-havo kuchlari javobgar ekanligini asosli deb topdi; ayni paytda ushbu tergov davomida Suriya birinchi marta IIT bilan to‘liq hamkorlik qildi va tekshiruvchilarga hududga hamda hujjatlarga kirish imkonini berdi[15]. Bu bilan IIT shunchaki faktlarni aniqlashdan javobgarlikni belgilashga, ya’ni kvazi-sud (quasi-judicial) funksiyasini bajarishga o‘tdi.

2024-yil dekabrida Suriyada hokimiyat almashinuvi dosyeni yangi bosqichga olib chiqdi. 2026-yil may oyida KQT ekspert guruhi mamlakatda ilgari deklaratsiya qilinmagan salmoqli miqdordagi kimyoviy qurol, tegishli materiallar va hujjatlarni aniqladi[16]; 2026-yil 9-iyulda esa Ijroiya Kengashi o‘zining 112-sessiyasida 2021-yildan buyon to‘xtatib turilgan Suriyaning huquq va imtiyozlarini tiklash to‘g‘risidagi qarorni konsensus asosida qabul qildi[17]. Ushbu voqealar muhim huquqiy xulosani beradi: shartnoma majburiyatlari hukumat almashinuvidan qat’i nazar amal qiladi, biroq ularning haqiqatda bajarilishi faqat mustaqil verifikatsiya salohiyati mavjud bo‘lgandagina isbotlanadi.

BQKda esa bu mexanizmlarning deyarli hech biri mavjud emas. Konvensiyaning V moddasi doirasidagi maslahat majlisi tarixda faqat bir marta — 1997-yilda Kuba AQShni

[12]Littlewood J. The Biological Weapons Convention: A Failed Revolution. Aldershot: Ashgate, 2005.

[13]KQK, IX modda, 8–25-bandlar.

[14]UN Security Council Resolution 2118 (2013), 27 September 2013, S/RES/2118.

[15]OPCW. OPCW releases 5th report to identify perpetrators of chemical weapons use in Syria. The Hague, 22 January 2026. https://www.opcw.org/media-centre/news/2026/01/opcw-releases-5th-report-identify-perpetrators-chemical-weapons-use-syria

[16]OPCW. Deployment of OPCW expert team to Syrian Arab Republic finds chemical weapons previously undeclared to the Organisation. The Hague, 27 May 2026.

[17]OPCW. Executive Council reinstates the rights and privileges of Syria under Chemical Weapons Convention. The Hague, 9 July 2026 (EC-112).

Thrips palmi zararkunandasini tarqatishda ayblaganda — rasman chaqirilgan. Biologik qurol qo‘llanilgani da’vo qilingan hollarni tekshirish vakolati esa Konvensiyaning o‘zida emas, balki undan alohida — BMT Bosh Assambleyasining 42/37 C rezolyutsiyasi asosida tashkil etilgan BMT Bosh kotibining tekshiruv mexanizmi (UNSGM) doirasida amalga oshiriladi[18]; biroq u faqat reaktiv, ya’ni voqea sodir bo‘lganidan keyin ishga tushadigan vositadir.

5. Asimmetriyaning sabablari: obyektiv tabiat va siyosiy tanlov

Asimmetriyaning birinchi ildizi texnik-ilmiy jihatda yotadi. Kimyoviy moddalar, qoida tariqasida, diskret, miqdoriy o‘lchanadigan va yirik sanoat infratuzilmasida ishlab chiqariladigan mahsulotlardir; ular barqaror kimyoviy izlar qoldiradi va harbiy ahamiyatga ega bo‘lishi uchun ko‘pincha tonnalab hajmda ishlab chiqarilishi kerak. Biologik agentlar esa butunlay boshqacha tabiatga ega: ular keng tarqalgan, tabiatda o‘z-o‘zidan uchraydigan va eng muhimi — o‘z-o‘zidan ko‘payadigan organizmlardir. Harbiy ahamiyatga ega miqdorni juda kichik urug‘lik kulturadan qisqa vaqtda yetishtirish mumkin; bir xil biotexnologik uskuna ham qonuniy vaksina, ham noqonuniy qurol ishlab chiqarishga xizmat qilishi mumkin. Kimyoviy qurolda markaziy o‘rin tutgan «zaxira» tushunchasi biologiyada deyarli ma’nosini yo‘qotadi, chunki yo‘q qilingan kultura zarurat tug‘ilganda qaytadan o‘stirilishi mumkin. Aynan shu sabablarga ko‘ra 1992–1993-yillarda VEREX ekspertlar guruhi muhim, ammo hushyorlikka chaqiruvchi xulosaga keldi: hech bir alohida verifikatsiya chorasi yashirin biologik qurol dasturini ishonchli aniqlay olmaydi, garchi bir nechta choralarning kombinatsiyasi ishonch darajasini oshira olsa-da[19].

Ikkinchi ildiz — siyosiy tanlov. 1995–2001-yillarda Maxsus ishchi guruh yuridik majburiy verifikatsiya bayonnomasining aylanma matni (rolling text) ustida ishlab, uning umumiy tuzilmasini deyarli yakunladi. Biroq 2001-yil iyulida AQSh loyihani qat’iy rad etdi: uning fikricha, bayonnoma sanoat josusligiga yo‘l ochishi, biologiyaning tabiati tufayli yashirin dasturlarni baribir aniqlay olmasligi va shu bois soxta ishonch (false confidence) tug‘dirishi mumkin edi. Natijada 2001-yilgi beshinchi Qayta ko‘rib chiqish konferensiyasi muvaffaqiyatsizlikka uchradi va verifikatsiya bayonnomasi o‘rniga yumshoqroq sessiyalararo jarayon joriy etildi.

Muzokara tarixi ham ahamiyatlidir. KQK Jenevadagi Qurolsizlanish bo‘yicha konferensiya doirasida o‘n yilliklar davomida puxta muzokara qilindi va verifikatsiya mexanizmi dastlabdan uning ajralmas ichki tarkibiy qismi sifatida loyihalashtirildi. BQK esa 1969–1972-yillarda nisbatan tez shakllandi va aynan shu shoshilinchlik tufayli verifikatsiya masalasi konsensusga erishish maqsadida ataylab chetda qoldirildi. Bundan muhim doktrinal xulosa kelib chiqadi: verifikatsiyani shartnomaga dastlabdan singdirish, uni keyinchalik qo‘shimcha sifatida kiritishga urinishdan beqiyos samaraliroqdir.

Amaliy natijalar bu tahlilni tasdiqlaydi. KQK doirasidagi eng yirik yutuq — 2023-yil 7-iyulda KQT deklaratsiya qilingan jami 72 304 metrik tonna kimyoviy agentning to‘liq va qaytarib bo‘lmaydigan tarzda yo‘q qilinganligini rasman tasdiqlaganidir. BQK doirasida esa Sovet Ittifoqining maxfiy «Biopreparat» dasturi[20], 1979-yilda Sverdlovskdagi kuydirgi epidemiyasi va Iroqning 1991-yilgacha bo‘lgan biologik qurol dasturi — bularning barchasi tegishli davlatlar Konvensiyani imzolagan bo‘lishiga qaramay sodir bo‘ldi. Hal qiluvchi jihat shundaki, bu buzilishlarning hech biri BQKning o‘z mexanizmlari orqali aniqlanmagan: ular faqat qochib chiqqan shaxslarning guvohliklari, razvedka ma’lumotlari yoki tasodifiy halokatlar tufayli oshkor bo‘lgan. Ayni paytda KQKni ham mukammal deb hisoblash xato

[18]UN General Assembly Resolution 42/37 C, 30 November 1987; UN Secretary-General’s Mechanism (UNSGM) uchun huquqiy asos.

[19]Ad Hoc Group of Governmental Experts (VEREX). Final Report. BWC/CONF.III/VEREX/9, Geneva, 1993.

[20]Leitenberg M., Zilinskas R. The Soviet Biological Weapons Program: A History. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2012.

bo‘lar edi — Solsberi va Navalniy ishlarida Novichok turkumidagi agentlardan foydalanilgani[21] buning dalilidir; biroq muhim farq shundaki, bu buzilishlar aynan KQT verifikatsiya va analitik salohiyati tufayli aniqlandi.

6. Huquqiy oqibatlar: atributsiya va rioya bo‘shlig‘i

Verifikatsiya nomutanosibligi sof texnik masala bo‘lib qolmay, jiddiy huquqiy oqibatlarga ega. Xalqaro huquqda davlat javobgarligini belgilash uchun, avvalo, xalqaro majburiyatning buzilgani va uning muayyan davlatga atributsiya qilinishi faktlar bilan isbotlanishi zarur[22]. KQK doirasida IIT kabi mexanizm aynan shu atributsiyani amalga oshirib, davlat javobgarligini yuzaga keltirish uchun zaruriy faktologik asosni yaratadi[23].

BQKda esa atributsiya texnik jihatdan nihoyatda qiyin bo‘lgani sababli rioya bo‘shlig‘i (compliance gap) vujudga keladi: buzilishni isbotlash qiyin, isbotlangan taqdirda ham uni ijro etish to‘liq BMT Xavfsizlik Kengashiga bog‘liq bo‘lib qoladi — bu esa doimiy a’zolarning veto huquqi tufayli ko‘pincha samarasizdir. Natijada verifikatsiyaning yo‘qligi yopiq doira hosil qiladi: rioyani tekshirib bo‘lmasligi ishonchsizlikni kuchaytiradi, ishonchsizlik esa davlatlarni shaffoflik va institutsional mustahkamlashdan tiyilishga undaydi.

Ushbu bo‘shliqni to‘ldirishning istiqbolli yo‘li — BQK IV moddasidagi «zarur choralar» talabini xulq-atvor majburiyati sifatida talqin qilish va unga Xalqaro Sud amaliyotida shakllangan ehtiyotkorlik burchi (due diligence) standartini tatbiq etishdir[24]. Bunda DNK sintezi buyurtmalarini skrining qilish, ikki maqsadli tadqiqotlar uchun ruxsat tartibi va patogen kolleksiyalari reestri mustaqil texnik tavsiyalar sifatida emas, balki mavjud huquqiy standartning aniq mazmuni sifatida taqdim etiladi. Bu yondashuv noaniq siyosiy majburiyatni huquqiy standartga aylantiradi va Konvensiyaning ijro salohiyatini uning matniga tegmasdan oshiradi.

7. Takomillashtirish yo‘nalishlari

2022-yil dekabrida bo‘lib o‘tgan to‘qqizinchi Qayta ko‘rib chiqish konferensiyasi BQKni kuchaytirish bo‘yicha Ishchi guruhni ta’sis etib, yigirma yildan ortiq muzokaralardan chetda qolgan verifikatsiya masalasini yana kun tartibiga qaytardi[25]. Ishchi guruhning mandati — yuridik majburiy choralarni ham qamrab oluvchi aniq va samarali tadbirlarni aniqlash hamda Konvensiyani barcha jihatlardan mustahkamlash va institutsionallashtirish bo‘yicha tavsiyalar tayyorlashdan iborat. 2026-yil fevralida o‘tkazilgan sakkizinchi sessiya va 2026-yil avgustida chaqirilgan to‘qqizinchi sessiya jarayonning yakuniy bosqichini tashkil etadi; tavsiyalar 2027-yildan kechiktirmay o‘tkaziladigan o‘ninchi Qayta ko‘rib chiqish konferensiyasiga taqdim etilishi kutilmoqda[26].

Tarixiy tajriba — 2001-yilgi bayonnomaning barbod bo‘lishi — shuni ko‘rsatadiki, bir martada to‘liq va universal verifikatsiya tizimini joriy etishga urinish siyosiy jihatdan muvaffaqiyatsizlikka mahkum. Shu sababli quyidagi bosqichma-bosqich strategiya taklif etiladi.

---

[21]Tucker J. War of Nerves: Chemical Warfare from World War I to Al-Qaeda. New York: Pantheon Books, 2006.

[22]Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. Yearbook of the International Law Commission, 2001, vol. II (Part Two). 2 va 12-moddalar.

[23]Crawford J. State Responsibility: The General Part. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

[24]Corfu Channel case (United Kingdom v. Albania), Judgment of 9 April 1949, ICJ Reports 1949, p. 22; Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, ICJ Reports 2010, para. 197.

[25]Ninth Review Conference of the States Parties to the BWC. Final Document. BWC/CONF.IX/9, Geneva, 2022.

[26]Working Group on the Strengthening of the Biological Weapons Convention, Eighth session, Geneva, 9–13 February 2026; Ninth session, Geneva, 17–21 August 2026. https://meetings.unoda.org

Birinchidan, Ishchi guruh doirasida rioya va verifikatsiya bo‘yicha alohida ochiq tarkibli guruh (Open-Ended Working Group) tashkil etilishi lozim — bu masalani doimiy institutsional maydonga ko‘chiradi va uni sessiyadan sessiyaga qayta muzokara qilish zaruratini bartaraf etadi.

Ikkinchidan, verifikatsiyaning xavf darajasiga asoslangan (risk-based) va qadamli shkala (sliding scale) modelini ishlab chiqish maqsadga muvofiq: nazoratning intensivligi muayyan faoliyatning xavf darajasiga muvofiq belgilanadi. KQK modelini BQKka aynan ko‘chirish samara bermaydi — biologik agentlarning tabiati konseptual jihatdan boshqacha yondashuvni taqozo etadi.

Uchinchidan, BQKni tuzatishsiz kuchaytirishning huquqiy yo‘li mavjud. Qayta ko‘rib chiqish konferensiyalarining yakuniy deklaratsiyalarida qabul qilinadigan qo‘shimcha kelishuvlar (additional understandings) 1980-yildan buyon amalda qo‘llanilmoqda, ammo ularning huquqiy maqomi hech qachon aniqlanmagan. O‘ninchi Qayta ko‘rib chiqish konferensiyasi maxsus qaror bilan ushbu kelishuvlar Shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasining 31(3)(a)-moddasi ma’nosidagi keyingi kelishuv ekanligini e’tirof etishi mumkin[27]. Ana shu asosda CBM topshirilishi ixtiyoriy siyosiy amaliyotdan I va IV moddalarni talqin qiluvchi majburiy normaga aylantiriladi — bunda tuzatish protsedurasi ham, qayta ratifikatsiya ham talab qilinmaydi.

To‘rtinchidan, atributsiyaning isbot standarti «aniq va ishonarli dalillar» darajasida belgilanishi, hududni nazorat qiluvchi davlatning tergovga hamkorlik qilishdan asossiz bosh tortishi esa unga qarshi rad etilishi mumkin bo‘lgan taxmin yaratishi lozim. Bunga qo‘shimcha ravishda, KQK va BQK majburiyatlarining *erga omnes partes* tabiati Xavfsizlik Kengashi vetosidan mustaqil huquqiy yo‘lni ochadi: zarar ko‘rmagan har qanday ishtirokchi davlat ham javobgarlikni qo‘zg‘atishi mumkin.

Beshinchidan, ikkala konvensiya doirasida ilmiy-texnik taraqqiyotni muntazam baholaydigan doimiy mexanizmni institutsionallashtirish zarur. Kimyo va biologiya fanlarining yaqinlashuvi — toksinlar, bioregulyatorlar va peptidlar ikki konvensiya predmetining kesishgan nuqtasida joylashgani — ikki rejim o‘rtasida muvofiqlashtirilgan yondashuvni dolzarb qilmoqda.

Milliy darajada O‘zbekiston uchun quyidagi vazifalar dolzarb: Jinoyat kodeksida ommaviy qirg‘in qurolini ishlab chiqish, to‘plash va qo‘llash bo‘yicha alohida jinoyat tarkibini hamda unga universal yurisdiksiya qoidasini kiritish; KQK VII va BQK IV moddalari bo‘yicha milliy vakolatli organ faoliyatini mustahkamlash; BMT Xavfsizlik Kengashining 1540-rezolyutsiyasi qo‘mitasiga muntazam hisobot berish tartibini takomillashtirish[28]; milliy laboratoriyalar va ekspertlarni UNSGM reestriga rasman kiritish; hamda 2006-yilgi Markaziy Osiyo Yadro Qurolidan Xoli Hudud shartnomasining Konsultativ qo‘mitasi modeli asosida mintaqaviy bioxavfsizlik konsultativ mexanizmini shakllantirish[29]. Ushbu vazifalar O‘zbekiston uchun alohida ahamiyat kasb etadi, chunki mamlakat biologik qurol muammosi bilan tarixan bevosita bog‘liq: Orol dengizidagi Tiklanish oroli Sovet Ittifoqining eng yirik ochiq biologik qurol sinov maydoni bo‘lgan va undagi xavfli zaxiralar 2002-yilda xalqaro hamkorlikda zararsizlantirilgan.

Xulosa

O‘tkazilgan qiyosiy tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, KQK — institutsionallashgan, intruziv va tekshiriladigan rejim bo‘lsa, BQK — vijdonga asoslangan, verifikatsiyadan mahrum va siyosiy irodaga to‘liq bog‘liq rejimdir. Ikkinchidan, mazkur asimmetriya tasodifiy emas, balki ikki omilning — biologik va kimyoviy moddalar

[27]Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May 1969, UNTS vol. 1155, p. 331. 31-modda, 3-band, «a» kichik bandi.
[28]UN Security Council Resolution 1540 (2004), 28 April 2004, S/RES/1540.
[29]Treaty on a Nuclear-Weapon-Free Zone in Central Asia, Semipalatinsk, 8 September 2006.

tabiatidagi obyektiv farq hamda muzokara jarayonidagi ongli siyosiy tanlovlarning — birikmasi natijasidir. Uchinchidan, verifikatsiyaning yo‘qligi shunchaki texnik kamchilik emas: u atributsiyani, atributsiya esa davlat javobgarligini imkonsiz qilib qo‘yadi, natijada xalqaro huquqning oldini olish qobiliyati zaiflashadi.

To‘rtinchidan, KQK modelining ayrim elementlari — deklaratsiya tizimi, mustaqil texnik kotibiyat, sanoat bilan institutsional hamkorlik va boshqariladigan kirish tartibi — BQKka moslashtirilgan holda ko‘chirilishi mumkin, biroq u tayyor andoza emas, balki ijodiy moslashtirishni talab qiluvchi nazariy poydevordir. Beshinchidan, eng realistik yo‘l — bir martalik keng qamrovli bayonnoma emas, balki bosqichma-bosqich strategiya: ochiq tarkibli guruh tashkil etish, xavf darajasiga asoslangan model, qo‘shimcha kelishuvlarning huquqiy maqomini Vena konvensiyasi doirasida mustahkamlash va ehtiyotkorlik burchi standartini IV moddaning normativ mazmuni sifatida belgilash.

Pirovardida, ikki rejim o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etish — biologik qurol sohasida ishonchli verifikatsiya tizimini yaratish — zamonaviy qurolsizlanish huquqining eng dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu vazifaning bajarilishi, oxir-oqibat, davlatlarning siyosiy irodasiga va xalqaro hamjamiyatning birdamligiga bog‘liqdir.

Foydalanilgan xalqaro-huquqiy manbalar

1. Urushda bug‘lovchi, zaharli yoki boshqa gazlar hamda bakteriologik usullardan foydalanishni taqiqlash to‘g‘risidagi Protokol. Jeneva, 1925-yil 17-iyun.
2. Bakteriologik (biologik) va toksin qurolini ishlab chiqish, ishlab chiqarish va zaxiralarini to‘plashni taqiqlash hamda ularni yo‘q qilish to‘g‘risidagi Konvensiya, 1972-yil 10-aprel.
3. Kimyoviy qurolni ishlab chiqish, ishlab chiqarish, to‘plash va qo‘llashni taqiqlash hamda uni yo‘q qilish to‘g‘risidagi Konvensiya, 1993-yil 13-yanvar (Verifikatsiya bo‘yicha ilova bilan).
4. Shartnomalar huquqi to‘g‘risidagi Vena konvensiyasi, 1969-yil 23-may.
5. Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hudud to‘g‘risidagi shartnoma. Semipalatinsk, 2006-yil 8-sentyabr.
6. BMT Xavfsizlik Kengashining 1540 (2004)-rezolyutsiyasi.
7. BMT Xavfsizlik Kengashining 2118 (2013)-rezolyutsiyasi.
8. BMT Bosh Assambleyasining 42/37 C (1987)-rezolyutsiyasi.
9. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. ILC Yearbook, 2001, vol. II (Part Two).
10. Ninth Review Conference of the States Parties to the BWC. Final Document. BWC/CONF.IX/9. Geneva, 2022.
11. Ad Hoc Group of Governmental Experts (VEREX). Final Report. BWC/CONF.III/VEREX/9. Geneva, 1993.
12. **Foydalanilgan adabiyotlar**
13. Crawford J. State Responsibility: The General Part. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
14. Krutzsch W., Myjer E., Trapp R. (eds.). The Chemical Weapons Convention: A Commentary. Oxford: Oxford University Press, 2014.
15. Leitenberg M., Zilinskas R. The Soviet Biological Weapons Program: A History. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2012.
16. Lentzos F. (ed.). Biological Threats in the 21st Century. London: Imperial College Press, 2016.
17. Littlewood J. The Biological Weapons Convention: A Failed Revolution. Aldershot: Ashgate, 2005.

18. Sims N. The Evolution of Biological Disarmament. Oxford: Oxford University Press, 2001.
19. Tucker J. War of Nerves: Chemical Warfare from World War I to Al-Qaeda. New York: Pantheon Books, 2006.
20. **Foydalanilgan internet manbalar**
21. https://www.opcw.org/about-us/member-states
22. https://www.opcw.org/media-centre/news/2026/01/opcw-releases-5th-report-identify-perpetrators-chemical-weapons-use-syria
23. https://www.opcw.org/media-centre/news/2026/05/deployment-opcw-expert-team-syrian-arab-republic-finds-chemical-weapons
24. https://www.opcw.org/media-centre/news/2026/07/executive-council-reinstates-rights-and-privileges-syria-under-chemical
25. https://meetings.unoda.org/bwc-/biological-weapons-convention-working-group-on-the-strengthening-of-the-convention-ninth-session-2026
26. https://disarmament.unoda.org/biological-weapons/